

E.P. THOMPSON

Η ηθική οικονομία του πλήθους
στην Αγγλία τον 18ο αιώνα

Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή:
Νίκος Ποταμιάνος
Μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΕΑΠ

Τίτλος πρωτοτύπου: E.P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past & Present*, 50 (1971): 76-136.

Επιστημονική επιμέλεια-εισαγωγή: Νίκος Ποταμιάνος

Μετάφραση: Γιάννης Βογιατζής

Διόρθωση: Κατερίνα Πάπαρη

Σελιδοποίηση: Ηλίας Νταλακίδης

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Σωτήρης Αναγνωστόπουλος

Α' έκδοση: Σεπτέμβριος 2020

ISBN: 978-618-5497-01-9

Για την ελληνική γλώσσα: © Εκδόσεις ΕΑΠ 2020

Εκδόσεις ΕΑΠ Α.Ε.

Χαρ.Τρικούπη 6-10, Αθήνα Τ.Κ. 10679

(Εμπ. Κέντρο Atrium, 1ος Όροφος)

Τηλ: +30 210 0080973, e-mail: info@houp.gr

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του Ελληνικού Νόμου (Ν. 2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη, κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική κ.λπ.) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΑΠ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος και Διευθύνων Σύμβουλος

Οδυσσέας-Ιωάννης Ζώρας, καθηγητής Χειρουργικής
Ογκολογίας, Ιατρική Σχολή, και πρώην πρύτανης
Πανεπιστημίου Κρήτης

Τακτικά Μέλη

Γεώργιος Δάσιος, ομότιμος καθηγητής Πανεπιστημίου
Πατρών, αντεπιτέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών
Μάρνου (Νίκη) Παπαματθαίου, δημοσιογράφος

Δημήτριος Καραδήμας, αντιπρύτανης Ακαδημαϊκών
Υποθέσεων και Φοιτητικής Μέριμνας στο Πανεπιστήμιο
Αθηνών

Κυριακή Ζαννιά-Μυλωνά, σύμβουλος επικοινωνίας

Θεόδωρος Λουλούδης, εκδότης και Διευθύνων
Σύμβουλος της Εφημερίδας «Πελοπόννησος»

Ευριπίδης Γαραντούδης, καθηγητής Νεοελληνικής
Φιλολογίας, Πανεπιστημίου Αθηνών

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Κωνσταντίνος Βοργιάς, καθηγητής Βιοχημείας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Αλέξης Λυκουργιώτης, ομότιμος καθηγητής Χημείας
Πανεπιστημίου Πατρών

Νίκος Τρανός, πρύτανης Ανωτάτης Σχολής
Καλών Τεχνών

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, καθηγητής Ιστορίας
Πανεπιστημίου Αθηνών

Εισαγωγή

Το άρθρο του E. P. Thompson (Ε. Π. Τόμσον) «The moral economy of the English crowd in the eighteenth century» δημοσιεύτηκε το 1971 στο περιοδικό *Past and Present*.¹ Πρόκειται για ένα κλασικό, πλέον, κείμενο, χαρακτηριστικό δείγμα της αγγλικής σχολής κοινωνικής ιστορίας, δημοσιευμένο στο περιοδικό που κατεзоχήν συνδέθηκε μαζί της. Στη μεταπολεμική άνθηση της κοινωνικής ιστορίας στη Μεγάλη Βρετανία πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε μια ομάδα μαρξιστών ιστορικών, με τον Τόμσον (1924-1993) να αποτελεί μία από τις σημαίνουσες μορφές της.² Διατηρώντας

1. E. P. Thompson, «The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century», *Past and Present* 50 (1971), σ. 76-136. Στη νεκρολογία του Τόμσον στο *Past and Present*, το «The moral economy» αναφέρεται ως ένα από τα τρία-τέσσερα άρθρα με τη μεγαλύτερη επιρροή απ' όσα δημοσιεύτηκαν ποτέ στο περιοδικό: Paul Slack και Joanna Innes, «E. P. Thompson», *Past and Present* 142 (1994), σ. 3-5.

2. Harvey J. Kaye, *The British marxist historians. An introductory analysis*, Polity Press, Λονδίνο 1984 · βλ. και Γκρέγκορ Έλλιott, *Χομπσμπάουμ. Ιστορία και πολιτική*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014. Για το έργο του Τόμσον σημαντική είναι η παρουσίαση και κριτική συζήτησή του στα κεφάλαια του τόμου Harvey

μια σχετικά περιθωριακή θέση στους ακαδημαϊκούς θεσμούς, ο Τόμσον συνέβαλε στη δημιουργία της «Νέας Αριστεράς» και στην έκδοση της *New Left Review* μετά την αποχώρησή του από το Κομμουνιστικό Κόμμα Μεγάλης Βρετανίας το 1956, για να αποκτήσει μεγάλο κύρος πρώτα με το ιστορικό του έργο και στη δεκαετία του 1980 με τη δραστηριοποίησή του στο κίνημα για τον πυρηνικό αφοπλισμό.³ Ιστορικός ειδικευμένος στον 18ο και τον 19ο αιώνα, συγγραφέας μιας

1. Kaye και Keith McClelland (επιμ.), *E. P. Thompson. Critical perspectives*, Polity Press, Κέμπριτζ 1990 – όπου και εργογραφία του. Μια διεξοδική παρουσίαση των επιχειρημάτων του Τόμσον για την κοινωνική τάξη, την εμπειρία, τον καπιταλισμό και την πρόοδο αποτελεί η «Εισαγωγή» του Αντώνη Διάκου στο Ε. Ρ. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μετάφραση Γιάννης Παπαδημητρίου, επιμέλεια Αντώνη Διάκου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2018, σ. 13-26. Για τη ζωή του Τόμσον σε συνδυασμό με το έργο του βλ. Bryan D. Palmer, *E. P. Thompson. Objections and oppositions*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994. Christos Efstathiou, *E. P. Thompson: A Twentieth-Century Romantic*, Merlin Press, Λονδίνο 2015.

3. Για τις πολιτικές θέσεις και δραστηριότητές του, βλ. Michael D. Bess, «E. P. Thompson: the historian as activist», *American Historical Review* 98/1 (1993), σ. 18-38. Scott Hamilton, *The crisis of theory*, E. P. Thompson, *the New Left and postwar British politics*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 2011. Tim Rogan, *The moral economists*, R. H. Tawney, Karl Polanyi, E. P. Thompson and the critique of capitalism, Princeton University Press, Πρίνστον και Οξφόρδη 2017, σ. 133-183. Stefan Berger και Christian Wicke, «...Two monstrous antagonistic structures!», E. P. Thompson's marxist historical philosophy and peace activism during the Cold War», στο Stefan Berger και Christoph Cornelissen (επιμ.), *Marxist historical cultures and social movements during the Cold War*, Palgrave Macmillan, Χαμ 2019, σ. 163-185.

σειράς σημειωτικών βιβλίων και άρθρων (από τα οποία στα ελθηνικά είχε μεταφραστεί παλαιότερα το «Time, work-discipline and industrial capitalism»), αφιέρωσε το μείζον έργο του στην ιστορία της συγκρότησης της αγγλικής εργατικής τάξης στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, το οποίο μεταφράστηκε πρόσφατα στα ελληνικά.⁴

Σε μια περίφημη φράση του στον πρόλογο της *Συγκρότησης της αγγλικής εργατικής τάξης*, ο Τόμσον δήλωνε την επιθυμία του να «διασώσει από την τρομερή υπεροψία των μεταγενέστερων» την ιστορία των ανθρώπων που προστάθηκαν να δράσουν, έστω με «οπισθοδρομικές» αντιλήψεις ή μη-ρεαλιστικούς στόχους, κόντρα στην κυρίαρχη κατεβύθυνση που πήραν οι κοινωνίες.⁵ Στην πρόθεσή του αυτή να διασώσει τη μνήμη «αγώνων που χάθηκαν», και ουσιαστικά να τους δικαιώσει, συναντιούνται ο σοσιαλιστικός ουμανισμός του Τόμσον (αυτός που υπεράσπισε αργότερα, δίνοντας τη δική του εκδοχή μαρξισμού, στην πολεμική του προς τον Άλτουσερ) και η έμφαση στον ενεργητικό ρόλο των «συνθηθισμένων ανθρώπων» στην ιστορία.⁶ η πάγια λαϊκομετωπική του αναφορά στις ντόπιες ριζοστατικές πα-

4. Ε. Τόμσον, *Χρόνος, εργασία και βιομηχανικός καπιταλισμός*, μετάφραση και επιμέλεια Βασιλής Τομανά, Κατόνιο, Θεσσαλονίκη 1983 (νέα έκδοση: Νησίδες 2008). Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*.

5. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, σ. 30 και 31.
6. Ε. Ρ. Thompson, *The poverty of theory and other essays*, Merlin Press, Λονδίνο 1978.

ραδώσεις της Βρετανίας (στις οποίες αναλήφθηκε εναλλακτικά σημαία αναφοράς, μετά την αποχώρησή του από το κομμουνιστικό κόμμα).⁷ και η έλξη που του άσκησε ο ρομαντισμός και η μαχητική του αντίθεση στις αξίες του καπιταλισμού με σημείο αναφοράς το προκαπιταλιστικό παρελθόν.⁸ Τα στοιχεία αυτά είναι παρόντα και στη μελέτη του για τις ταραχές για τα τρόφιμα (και την «ηθική οικονομία του πλήθους» που βρισκόταν στο υπόβαθρό τους), τις οποίες επιχειρήσε να ερμηνεύσει αντιπαρατιθέμενος με τη θεώρησή τους ως σπασμωδικών και ανορθολογικών ξεσπασμάτων ενός πεινασμένου όχλου.

Ήταν στη *Συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης* που έγινε η πρώτη μνεία στην ηθική οικονομία: αναζητώντας τις λαϊκές παραδόσεις του 18ου αιώνα από τις οποίες άντλησαν οι εργάτες που έφτιαξαν την εργατική τάξη στις αρχές του 19ου αιώνα, ο Τόμσον αναφέρεται στις «ταραχές για το ψωμί», οι οποίες αφενός τοποθετούνται στα συμφραζόμενα μιας ευρύτερης «κουλτούρας ταραχών» και αφετέρου επισημαίνεται ότι «αντλούσαν την αιτιολογία τους από τις αντιλήψεις μιας παλαιότερης ηθικής οικονομίας, σύμφωνα με τις οποίες ήταν

7. Τις αντίθετες απόψεις του Thompson και του Perry Anderson για τη βρετανική ιστορία παρουσιάζει ο Hamilton, *The crisis of theory*, σ. 93-132.

8. Robert Sayre και Michael Löwy, *Μορφές ρομαντικού αντικαπιταλισμού*, Έρασμος, Αθήνα 1991. Η έλξη αυτή αποτυπώθηκε στο πρώτο βιβλίο που εξέδωσε ο E. P. Thompson: *William Morris, Romantic to Revolutionary*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1955.

δίκιο και ανήθικο να κερδοσκοπείς εκμεταλλευόμενος τις βασικές ανάγκες του λαού». Μία «παλαιά πατερναλιστική ηθική οικονομία» εντοπίζεται και στην παλαιά νομοθεσία κατά των μονοπωλίων και των κερδοσκοπών, την οποία επικαλούνταν στα τέλη του 18ου αιώνα τόσο ο λαός όσο και πατερναλιστές συντηρητικοί δικαστές.⁹ Τη βασική αυτή σύλληψη επέκτεινε ο Τόμσον στην παρούσα μελέτη του, στην οποία προέβη σε μια συστηματική μελέτη των ταραχών για τα τρόφιμα στην Αγγλία. Πρόκειται για ένα άρθρο βασισμένο σε εντυπωσιακό όγκο και εύρος πηγών, στο οποίο αναδύονται ή θίγονται θέματα, όπως το κύκλωμα των σιτηρών και του ψωμιού, οι διατροφικές συνθήκες, οι κρατικές πολιτικές και τα επιχειρήματα των οικονομολόγων, τα χαρακτηριστικά του κρατικού μηχανισμού, η θρησκευτική σκέψη, ο ιδιαίτερος χαρακτήρας επαγγελμάτων, όπως του μυλωνά και του ανθρακωρύχου, ο ρόλος των γυναικών στις ταραχές, οι τεχνικές της λαϊκής κινητοποίησης, οι ταξικοί συσχετισμοί στην Αγγλία του 18ου αιώνα και η αποτελεσματικότητα ή μη των λαϊκών κινητοποιήσεων.

Συνολτικά, η ανάλυση που κάνει ο Τόμσον όσον αφορά την ηθική οικονομία έχει ως εξής. Ενώ τον 19ο αιώνα η πιο χαρακτηριστική έκφραση των οικονομικών συγκρούσεων μεταξύ των τάξεων ήταν για το ύψος των μισθών, τον 18ο αιώνα η δράση των εργαζομένων πυροδοτούσανταν

9. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, σ. 79-84.

κυρίως από την άνοδο των τιμών. Αυτή η «καταναλωτική συνειδηση» αφορούσε ιδίως την τιμή του ψωμιού, του βασικού είδους διατροφής, και σε περιόδους ελλείψεων και ακρίβειας μπορεί να πυροδοτούσε ταραχές. Το πλήθος, αξιόλογο ποσοστό του οποίου μπορεί να ήταν γυναίκες και το οποίο επεδείκνυε μεγάλη πειθαρχία, κινητοποιούνταν ενάντια σε απόπειρες εξαγωγής σιτηρών από την περιοχή του ή κατά εμπόρων που υπονομιάζονταν ότι είχαν «πειραγμένα» ζύγια· κυρίως, όμως, μετέβαινε από την αγορά στους μύλους και στα αγροκτήματα για να επιθεωρήσουν τα διαθέσιμα αποθέματα και να επιβάλουν σε γαιοκτήμονες και μολωνάδες να τροφοδοτήσουν την αγορά με σιτηρά σε μια τιμή που θεωρούνταν δίκαιη. Η κεντρική πράξη, λοιπόν, σε αυτές τις κινητοποιήσεις δεν ήταν η ληθαλασία των τροφίμων αλλά ο ορισμός της τιμής τους.

Ο Τόμσον αναδεικνύει τη σχέση αυτών των πράξεων με ένα παλαιότερο, «πατερνλιστικό» μοντέλο, βάσει του οποίου οι τοπικές αρχές ρύθμιζαν την αγορά των τροφίμων και φρόντιζαν να εξασφαλίζουν τη σιτάρεια σε περιόδους ελλείψεων (και ο λαός, από την πλευρά του, φρόντιζε να δείχνει τον οφειλόμενο σεβασμό στους άρχοντες και να τηρεί την τάξη). Το πλήθος, βλέποντας αυτό που θεωρούσε ολνγορία των αρχών σε μια περίοδο κατά την οποία σταδιακά επικρατούσαν οι νέες αρχές οικονομικής πολιτικής που υπαγόρευε η φιλελεύθερη Πολιτική Οικονομία, αναλάμβανε με την άμεση δράση του να επιβάλει ό,τι θεωρούσε δίκαιο

και νόμιμο. Οι ενέργειές του απολάμβαναν την ευρύτερη συναίνεση της λαϊκής κοινότητας, καθώς και συντηρητικών μερίδων της ελίτ, στον βαθμό που θεωρούνταν ότι ο λαός υπεράσπιζε παραδοσιακά δικαιώματα και συνήθειες.

Η ηθική οικονομία του πλήθους, λοιπόν, ήταν το σύνολο των αντιλήψεων στις οποίες θεμελιωνόταν η κινητοποίησή του: οι αντιλήψεις των φτωχών για το ποιες πρακτικές στην αγορά και στο κύκλωμα παραγωγής του ψωμιού ήταν θεμιτές και ποιες αθέμιτες· για το ποιος ήταν ο σωστός τρόπος συμπεριφοράς στις οικονομικές δοσοληγίες, στο πλαίσιο των αμοιβαιοτήτων και των υποχρεώσεων που επέβαλε στα άτομα η συνύπαρξή τους σε μια κοινότητα. Η ηθική οικονομία αρθρώνεται, με λόγο αλλά κυρίως με πράξεις, απέναντι στις νέες κατά τον 18ο αιώνα φιλελεύθερες οικονομικές πολιτικές, οι οποίες από τους απλούς ανθρώπους βίωνονταν ως «απο-ηθικοποίηση της οικονομικής θεωρίας του εμπορίου και της κατανάλωσης», στον βαθμό που η νέα πολιτική οικονομία αποκαθαιρόταν από ηθικές προσταγές. Επρόκειτο για μια εναλλακτική οικονομική θεωρία προς τη φιλελεύθερη, βασιζόμενη σε μια επιλεκτική ανακατασκευή του πατερνλιστικού μοντέλου.

Το άρθρο αυτό άοκησε μεγάλη επίδραση, και σύντομα η νέα έννοια υιοθετήθηκε τόσο από ιστορικούς όσο και από άλλους κοινωνικούς επιστήμονες και χρησιμοποιήθηκε σε μια μεγάλη ποικιλία περιπτώσεων, αποκτώντας έτσι πολλές νέες συνδηλώσεις ή και αλλιάζοντας ριζικά νόημα.

Το 1991, λίγο πριν από τον θάνατό του, ο Τόμσον εξέδωσε μία συλλογή άρθρων του, στην οποία συμπεριλαμβανόταν και ένα πρωτότυπο κείμενο, η «Επανεξέταση της ηθικής οικονομίας».¹⁰ Είκοσι χρόνια μετά, ο συγγραφέας επανέρχεται στην ηθική οικονομία, διευκρινίζοντας κάποια σημεία της θεωρίας του, απαντώντας σε κριτικές και επισκοπώντας τη χρήση της έννοιας από άλλους ερευνητές.

Στο κύκνειο αυτό άσμα του ο Τόμσον ξεκαθαρίζει, για άλλη μια φορά, ότι δεν κατηγορήσε τους φιλελεύθερους οικονομολόγους για ανηθικότητα, ούτε θεωρεί ότι το διαμαρτυρόμενο πλήθος ήταν πιο ηθικό από τον Adam Smith (Άνταμ Σμιθ): παρατηρεί ότι είναι μάλλον ο όρος «ηθική» (οικονομία) που δίνει λαβή για αυτή την παρεξήγηση – αλλά οι κλασικοί οικονομολόγοι είχαν προλάβει να κατοχυρώσουν αυτοί τον όρο «πολιτική οικονομία» που θα απέδιδε εξίσου καλά τις αντιλήψεις του πλήθους. Ο συγγραφέας διευκρινίζει, επίσης, ότι το διακύβευμα δεν ήταν «η οικονομία της αγοράς» αλλά οι μορφές ρύθμισης της και τα χαρακτηριστικά της, με το πλήθος π.χ. να αντιμετωπίζει εχθρικά την «κλειστή αγορά», όπου μεγάλες εταιρίες έκαναν προσφορές με βάση δείγματα του προϊόντος (έναντι του μοντέλου της «ανοιχτής αγοράς», όπου μικροί παραγωγοί έφεραν το προϊόν τους στην αγορά, και με βάση τις υπάρχουσες ρυθμίσεις που λούσαν πρώτα στα

νοικοκυριά και μετά στους έμπορους). Κι αν το ελεύθερο εμπόριο των σιτηρών, που υποστήριζε ο Σμιθ, είχε προφανή πλεονεκτήματα στη μακρά διάρκεια, σε εποχές κρίσης δεν δούλευαν οι λύσεις που πρότεινε (όπως ο μηχανισμός των υψηλών τιμών για την προσέλκυση προσφοράς σιτηρών). Αυτό δεν σήμαινε, από την άλλη, ότι η ηθική οικονομία ήταν απαλλαγμένη από ανορθολογισμούς και προλήψεις (προφανώς δεν ήταν κάθε έλθεινη τεχνητή ή αποτέλεσμα κερδοσκοπίας). δέχεται, επίσης, ότι η αυστηρή επιβολή ενός μέγιστου ορίου στις τιμές μπορούσε να οδηγήσει σε άρνηση των παραγωγών να πουλήσουν και στην ανάπτυξη μιας μαύρης αγοράς.

Ένα σημείο στο οποίο ο Τόμσον επιμένει, ακολουθώντας τον Amartya Sen (Αμάρτια Σεν), είναι τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα της πείνας: η πείνα δεν προκύπτει μόνο από τις ελλείψεις στα τρόφιμα αλλά και από τον κλονισμό των διαφόρων μορφών δικαιωμάτων (entitlements) που μπορεί να εξασφαλίσουν τροφή σε κάποιον (πρόσβαση στη γη, δυνατότητα αγοράς τροφίμων κ.λπ.). Κατά τον 20ό αιώνα κανένας λιμός δε συνέβη σε χώρες με δημοκρατικό καθεστώς, όπου η δράση της αντιπολίτευσης και ο Τύπος ήταν ελεύθερα. Το παράδειγμα που δίνει ο Τόμσον προέρχεται από τη μεγάλη πείνα στην Ιρλανδία το 1845-1847, όπου παραχές τροφίμων ουσιαστικά δεν έγιναν: οι λιμοκτονούντες Ιρλανδοί δεν προχώρησαν από τις ατομικές/οικογενειακές στρατηγικές επιβίωσης, στη συλλογική διεκδίκηση και

10. E. P. Thompson, «The moral economy reviewed», στο *Customs in common*, Merlin Press, Λονδίνο 1991, σ. 259-351.

διαμαρτυρία, καθώς δεν υπήρχε πολιτικός χώρος (όπως στην Αγγλία) εντός του οποίου οι πληβείοι μπορούσαν να ασκήσουν πίεση στους εξουσιαστές τους. Το ζήτημα, δηλαδή, είναι η πολιτική επιρροή των εργαζομένων και οι δυνατότητες των κοινοτήτων να αμύνονται.

Η συλλογική δράση, βεβαίως, δεν ήταν ανάγκη να πάρει τη μορφή ταραχών, και σε πολλές χώρες food riots δεν γίνονταν. Όσον αφορά τις ταραχές τροφίμων, ο Τόμσον διατυπώνει την υπόθεση ότι ίσως αυτές να ήταν πιο συχνές στην περίοδο προς το τέλος του Πλαταιού Καθεστώτος, επειδή τότε υπήρχε πια περισσότερο τροφή για να τη δι-εκδικήσει κανείς, καθώς και ότι γενικότερα οι ταραχές εκδηλώνονται σε μια φάση μετάβασης από ένα δημογραφικό Πλαταιό Καθεστώς και από τοπικές οικονομίες οργανωμένες στη βάση της αυτάρκειας και μαστιζόμενες από περιοδικούς λιμούς σε μια αυτορρυθμιζόμενη ενιαία εθνική αγορά. Επιπλέον αφιερώνει αρκετές σελίδες για να απαντήσει σε όσους αμφισβήτησαν την εκτεταμένη παρουσία γυναικών στις ταραχές: η παράδοση δημόσιας γυναικείας διαμαρτυρίας στην Αγγλία δεν περιορίστηκε σημαντικά πριν τα μέσα του 19ου αιώνα.

Τέλος, ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η έννοια της ηθικής οικονομίας, όπως τη χρησιμοποίησε, αφορούσε συγκεκριμένες στην αγορά σχέτικά με την πρόσβαση σε βασικά είδη διατροφής, κι ότι, αν πρόκειται να χρησιμοποιηθεί σε άλλα συμφραζόμενα, θα πρέπει να οριστεί εκ νέου. Επισκοπώντας

τις κυριότερες τέτοιες μελέτες που έχουν χρησιμοποιήσει τον όρο, πιο επιδοκιμαστικά στέκεται απέναντι σε αυτές του Adrian Randall (Έντريان Ράνταλ) για τις κινητοποιήσεις των υφαντών του 18ου αιώνα για εργασιακά ζητήματα, του James Scott (Τζέιμς Σκοτ) για την ηθική οικονομία των αγροτών της Ινδοκίνας, και του William Reddy (Ουίλιαμ Ρέντι) για την «κουλούρα της αγοράς» στη γαλλική κλωστούφαντουργία τον 19ο αιώνα.¹¹ Ο Ράνταλ και ο Ρέντι χρησιμοποιούν μια έννοια της ηθικής οικονομίας για να χαρακτηρίσουν τις αντιλήψεις των εργαζομένων για την οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και τις αντιδράσεις τους απέναντι στην «τεχνική και εμπορική αλλαγή» που επιφέρει ο καπιταλισμός. Ο Σκοτ δίνει μεγαλύτερη έμφαση στις αμοιβαιότητες εντός της αγροτικής κοινότητας και στις σχέσεις της με τις εξωτερικές προς αυτήν ελίτ, καθώς και στις ιδιαίτερες ρυθμίσεις ως προς την πρόσβαση στη γη που προστατεύουν τα μέλη της κοινότητας από τον κίνδυνο της πείνας. Σε κάθε περίπτωση, ο Τόμσον προειδοποιεί για τον κίνδυνο εκφυλισμού της έννοιας της ηθικής οικονομίας, αν το νόημά της διευρυνθεί υπερβολικά: για παράδειγμα, αν

11. Adrian Randall, «The industrial moral economy of the Gloucestershire weavers», στο John Rule (επιμ.), *British trade unionism, 1750-1850*, Longman, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1988, σ. 29-51· James C. Scott, *The moral economy of the peasant*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν και Λονδίνο 1976· William Reddy, *The rise of market culture*, Cambridge University Press και Editions de la Maison des Sciences de l'homme, Κέμπριτζ και Παρίσι 1984.

την ταυτίζουμε με τις αξίες θα βλέπουμε ηθικές οικονομίες παντού.

Εκτοτε έχει υπάρξει ένα πλήθος μελετών που χρησιμοποιήσαν την έννοια της ηθικής οικονομίας, στην παλεισηφία τους μάλλον όχι σε κατευθύνσεις που θα ενέκρινε ο Τόμσον. Η βιβλιογραφία είναι πολύ μεγάλη και ο χώρος εδώ ανεπαρκής για να τη διατρέξουμε.¹² Θα περιοριστούμε στο να αναφέρουμε ότι, πέρα από ιστορικές μελέτες που εκτείνονται σε θεματικές τόσο διαφορετικές όσο η ανθρωπιστική βοήθεια, το κράτος, πρόνοιας και τα ήθη του εμπορίου και του πιστωτικού συστήματος,¹³ η ηθική οικονομία έχει αξιοποιηθεί και στην κοινωνιολογία,¹⁴ όπως

12. Θα το επιχειρήσουμε στον συλλογικό τόμο που θα εκδοθεί και σε κείμενα εργασίας στην ιστοσελίδα που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο του ερευνητικού προγράμματος «Ηθική οικονομία. Ζητήματα ηθικής στον δημόσιο λόγο σχετικά με την αγορά και το κέρδος, Ελλάδα τέλος 19ου αιώνα - πρώτο μισό 20ού αιώνα», το οποίο χρηματοδοτείται από το ΕΛΙΔΕΚ (πρώτη προκήρυξη για μεταδιδακτορικούς ερευνητές) και υλοποιείται στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών - ΙΤΕ. Ήδη στην ιστοσελίδα έχει αναρτηθεί εκτενή βιβλιογραφία για την ηθική οικονομία που συντάξεο Βασίλης Τεωράκης κι εγώ: https://moral-economy.ims.forth.gr/?page_id=89.

13. Για επισκοπήσεις της σχετικής βιβλιογραφίας, βλ. Norbert Götz, «Moral economy: its conceptual history and analytical prospects», *Journal of Global Ethics* 11/2 (2015), σ. 147-162. Ute Frevert, «Moral Economies, Present and Past. Social Practices and Intellectual Controversies», στο Ute Frevert (επιμ.), *Geschichte und Gesellschaft. Zeitschrift für Historische Sozialwissenschaft*, Sonderheft/Special Issue 26: Moral Economies, 2019, σ. 13-43.

14. Andrew Sayer, «Moral Economy», Department of Sociology,

και στην πολιτική επιστήμη.¹⁵ Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην κοινωνική ανθρωπολογία, όπου η ηθική οικονομία εμφανίζεται τελευταία ιδιαίτερα δημοφιλής,¹⁶ κατά κανόνα με βασικό σημείο αναφοράς την πρόκληση μελέτη του Σκοτ που αναφέραμε, κάποτε σε συνδυασμό με τις αναλύσεις του Karl Polanyi (Καρά Πολάνυ) για τον «μεγάλο μετασχηματισμό», τον οποίο επέφερε στις κοινωνίες η αυτονομίηση και κυριαρχία της ελεύθερης αγοράς,¹⁷ και συχνά με μια πολύ

Lancaster University, μελέτη δημοσιευμένη στο διαδίκτυο, 2004: <https://www.lancaster.ac.uk/fass/resources/sociology-online-papers/papers/sayer-moral-economy.pdf>. Stefan Svallfors, *The moral economy of class: class and attitudes in comparative perspective*, Stanford University Press, Στάνφορντ 2006. Andrew Sayer, «Moral economy as critique», *New Political Economy* 12/2 (2015), σ. 261-270.

15. William James Booth, «On the Idea of the Moral Economy», *The American Political Science Review* 88/3 (1994), σ. 653-667. Thomas Clay Arnold, «Rethinking Moral Economy», *The American Political Science Review* 95/1 (2001), σ. 85-95. Johanna Siméant, «Three bodies of moral economy: the diffusion of a concept», *Journal of global ethics* 11/2 (2015), σ. 163-175.

16. Chris Hann, «Moral Economy», στο Keith Hart, Jean-Louis Laville και Antonio David Cattani (επιμ.), *The Human Economy. A Citizen's Guide*, Polity Press, Κέιμπριτζ και Μάλντεν 2010, σ. 187-198. Marc Edelman, «E. P. Thompson and Moral Economies», στο Didier Fassin (επιμ.), *A Companion to Moral Anthropology*, Wiley Blackwell, Τορόντο 2012, σ. 49-66. Jaime Palomera και Theodora Vetta, «Moral economy: Rethinking a radical concept», *Anthropological Theory* 16/4 (2016), σ. 413-432. James Carrier, «Moral economy: what's in a name», *Anthropological Theory* 18/1 (2018), σ. 18-35.

17. Scott, *The moral economy of the peasant*. Καρά Πολάνυ, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*, Νησίδες, Αθήνα 2001 [1944].

ευρεία σύλληψη της ηθικής οικονομίας που λίγο πολύ περιλαμβάνει όλες τις μορφές οικονομικού λογισμού και συμπεριφορές που αποκλίνουν από τον *homo economicus* των νεοκλασικών οικονομολόγων. Σε άλλες μελέτες η ηθική οικονομία γίνεται αντιληπτή ως μια ήπια αντικαπιταλιστική διάθεση, ενώ μπορεί να απουσιάζουν στοιχεία που για τον Τίμσον ήταν αναγκαία, όπως οι αναφορές στο εθιμικά ισχύον ως πηγή νομιμοποίησης, το αίτημα ρύθμισης των αγορών ή η σημασία της αμοιβαιότητας στις σχέσεις κυρίρχων και κυριαρχούμενων.

Στην ελληνοική βιβλιογραφία η προβληματική της ηθικής οικονομίας έχει γίνει γνωστή κυρίως μέσα από δύο ιστορικές μελέτες. Στην παλαιότερη, του Αντώνη Διάκου, χρησιμοποιείται για να αναδιατυπωθεί με πρωτότυπο τρόπο η αντίθεση (καπιταλιστικού) εκσυγχρονισμού και λαϊκισμού, με τον τελευταίο να αξιοποιεί την αντίθεση των απλών ανθρώπων στην ανερχόμενη καπιταλιστική αγορά – αντίθεση που διατυπώνεται με την επίκληση «της εθιμικότητας και της παλαιότητας». Πιο πρόσφατα, ο Κώστας Φουντανόπουλος χρησιμοποίησε την έννοια της ηθικής οικονομίας για να αναφερθεί στις αντιλήψεις των εργατιών της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης και στους τρόπους με τους οποίους αμφισβήτησαν την οικονομία της αγοράς και τις νέες οικονομικές σχέσεις που δημιουργούσε η εκβιομηχάνιση. Η σκοπιά των εργατιών ήταν αυτή των εθιμικά καθορισμένων αντιλήψεων για τη λειτουργία

της οικονομίας, οι οποίες θίγονταν όταν οι εργοδότες προχωρούσαν σε αλλαγές στην παραγωγική διαδικασία.¹⁸

Κλείνουμε αυτή την εισαγωγή με τη διαπίστωση ότι, πενήντα χρόνια μετά τη γέννηση της έννοιας της ηθικής οικονομίας με τη μέλξη που κρατάτε στα χέρια σας, αυτή παρουσιάζει αξιοσημείωτο δυναμισμό και έχει εδραιωθεί στις κοινωνικές επιστήμες. Σε μεγάλο βαθμό αυτό οφείλεται στο ότι οι τελευταίες δεκαετίες χαρακτηρίζονται από την «επέκταση των αγορών και της λογικής τους σε πτυχές της ζωής που παραδοσιακά διέπονται από διαφορετικούς κανόνες»,¹⁹ εξέλιξη που ωθεί στην ανάληψη εργαλείων κατάλληλων να περιγράφουν και να ερμηνεύσουν τις μη- (και

18. Αντώνης Διάκος, «Περί λαϊκισμού», *Τα Ιστορικά* 10 (1989), σ. 13-28. Κώστας Φουντανόπουλος, *Εργασία και εργατικό κίνημα στη Θεσσαλονίκη. Ηθική οικονομία και συλλογική δράση στο μεσοπολέμο*, Νεφέλη, Αθήνα 2005. Με τις αναδόσεις αυτές (και κυρίως του Φουντανόπουλου) διαλέγομαι κριτικά σε δύο άρθρα που εκκινούν από τη μέλξη του λόγου κατά της αιοχροκρέδειας και του τρόπου με τον οποίο γνώσαν αντιληπτή η «έννοια της εκμετάλλευσης» στις αρχές του 20ού αιώνα: «Moral economy? Popular demands and state intervention in the struggle over anti-profiteering laws in Greece 1914-1925», *Journal of social history* 48/4 (2015), σ. 803-815. «The Discourse Against 'Shameful Profiteering' in Greece 1914-1925: Notions of Exploitation, Anticapitalist Morality and the Concept of Moral Economy», στο Stefan Berger και Alexandra Przyrembel, (επιμ.), *Moralizing Capitalism. Agents, Discourses and Practices of Capitalism and Anti-Capitalism in the Modern Age*, Palgrave Macmillan, Χαρτ 2019, σ. 251-266.

19. Michael Sandel, *Τι δεν μπορεί να αγοράστεί το χρήμα. Τα ηθικά όρια των αγορών*, Πόλις, Αθήνα 2016, σ. 14.

αντί-) αγοραίες αντιλήψεις ή κάποιες πλευρές τους. Το τίμημα της επιτυχίας της ηθικής οικονομίας, ωστόσο, ήταν η ασάφεια και η χαλαρότητα με την οποία συχνά χρησιμοποιείται. ενδεχομένως η επαφή με τα κλασικά κείμενα, όπως αυτό του Τόμσον, να συμβάλει στην επίτευξη μιας συνείδησης, σε αδρές γραμμές έστω, για το νόημά της.

Νίκος Ποταμιάνος